

XIVA XONLIGIDAGI DAVLAT MANSABLARI VA ULARNING VAZIFALARI HAQIDA

Abduraximova Madina Akbar qizi

Jizzax davlat peadgogika universiteti Tarix fakulteti talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada O'zbek davlatchiligi tarixi faoliyat ko'rsatgan Xiva xonligining davlat mansablari va ularning vazifalari xususida so'z boradi. Xiva xonligidagi davlat mansablari, Katta va Kichik kengashlar tartiboti faoliyati Buxoro amirligi va Qo'qon xonligi davlatlari mansablariga solishtirilgan holda tahlil qilingan

Kalit so'zlar: Xiva xonligi, Katta kengash, Kichik kengash, Xiva xoni, yasovulboshi, mehtar, ma'muriy birliklar, M.Xoldsvort, Feruz, Asfandiyorxon, Islomxo'ja, qozi.

Tarixdan ma'lumki, XVIII-XIX asrlarda O'rta Osiyo hududida uch xonlik faoliyat ko'rsatgan bo'lib, ular har doim ham bir biri bilan inoq tarzda kun kechirmagan. Ushbu uch davlatning davlat tuzumi, boshqaruv tartiboti, mahalliy amaldorlari va ularning vazifalarida ham ayrim tafovutlar, farqlar bo'lgan. Ushbu maqolada Xiva xonligidagi mahalliy amaldorlar va ularning vazifalaridan kelib chiqqan holda faoliyatlari tarixi haqida so'z boradi.

XIX asrda Xiva xonligida Buxoro amirligi va Qo'qon xonligidan farqli ravishda doimiy faoliyat ko'rsatuvchi Kengash amal qilgan. Bu Kengash (devon) ma'lum mansab va unvon egalaridan, chunonchi: inoq, mehtar, naqib, qushbegi, devonbegi, shayxulislom, mutavalli, mirob, qozi, farmonchi, darg'a, arbob, miroxo'r va boshqalardan iborat edi. Eng yuqori lavozimdagi amaldorlar a'zo bo'lgan bu Kengashning vakolatlari cheklangan, barcha qarorlar amalda xon tomonidan qabul qilingan bo'lsada, lekin saroy a'yonlarining, qabila boshliqlarining, mahalliy hokimlarning davlat boshqaruvidagi o'rnini e'tirof etish zarur. Kengash majlisida boshqa amaldorlardan ham ko'proq mehtar, qushbegi, devonbegi, inoq, shayxulislom va yasavulboshi hal etuvchi ovozga ega edilar. Kengash masalalarini hal etish darajasiga qarab Xon xohishi bilan majlis bo'lar edi¹.

Xiva xonligi ma'muriy jihatdan XVI—XVIII asrlarda viloyatlarga, XIX asr oxiri XX asr boshlarida 27 ta ma'muriy birlikka: undan bittasi —Xiva va uning atrofi bevosita xon va bosh vazirga bo'ysungan, hokimlar tomonidan boshqarilgan 20 ta hokimlikka va 2 ta noiblik hamda 4 ta turkmanlarga tegishli hududga bo'lingan. Turkmanlar urug' oqsoqollari

¹ Qo'shjonov O., Polvonov N. Xorazmdagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlar va harakatlar (XIX asr ikkinchi yarmi XX asr birinchi choragi). Toshkent.: 2007. B -13.

orqali boshqarilgan bo'lib, har bir urug' ma'muriy jihatdan qaysidir hokimlikka birlashtirilgan.

Tarixiy adabiyotlarda bu ma'muriy birliklar beklilik deb atalgani bilan Xorazmda asosan hokimlik deb yuritilgan. Hokim bu mansabga xon tomonidan tayinlangan bo'lib, unga faqat barcha masalalarda o'troq o'zbek aholisi bo'ysungan. Hokimlik hududidagi turkman, qozoq, qoraqalpoq aholisi o'z urug' boshliqlari: vakil, katxudo, otaliq va boylar (beklar) tomonidan boshqarilgan. Ular tepasida xon tomonidan tayinlangan beklarbegi turgan. Har qanday katta yer egasi hokimlik lavozimiga tayinlanishi mumkin bo'lsa, noiblik mansabiga o'zbeklarning taniqli urug' a'zolarigina tayinlanishi va uning hukmi faqat o'z urug'i ustidagina bo'lishi mumkin edi.

Hokimlikdagi qishloqlar, aholi istiqomat qiladigan joylar mahalla, machitqo'mlar orqali boshqarilgan. Machit va mahallalar boshqaruvi xonlikdagi eng quyi mansabdor — oqsoqol qo'l ostida bo'lgan. XX asr boshlarida Pitnak qal'asida Darg'onota va Sadvardan tashqari 17 ta machit, 4 ta mahalla bo'lgan². A.Abdurasulov Xiva shahri machitlarining soni haqida quyidagicha yozadi: XX asr boshlarida jami 79 ta masjid mavjud bo'lgani va ularning faqat 65 tasida aholi yashagan³.

Yuqorida ko'rsatilgan barcha mansabdorlar: inoqdan tortib oqsoqolgacha xazinadan oylik maosh olishmagan. Ular asosan o'zlariga tegishli yerdan olingan foyda va ishlab chiqaruvchilardan olingan soliqning bir qismi evaziga hayot kechirishgan. Bu haqda Turkiston general—gubernatorligi devonxonasiga tegishli hujjatlarning birida shunday yozilgan: — "...chorizm xonlikni bosib olgandan keyin... boshqaruv tizimi oldingidek saqlanib qoldi, beklar va boshqa hukumat vakillari... o'zlarining xizmat mavqelarining mustahkamligiga ishonch bo'lmaganligi sababli faqat o'zlarining foydalari haqidagina o'ylashdi, ...himoyadan butunlay mahrum bo'lgan turli xil soliq va majburiyatlar yuklatilgan aholining katta qismi ochlik va yo'qchilik holatida edi"⁴.

Ingliz olimi M.Xoldsvort o'z asarida Xiva xonligining ma'muriy tuzilishiga to'xtaladi. —Xiva xonligi Buxoro va Qo'qondan kuchli mahalliy va ajratuvchilik an'analariga asoslangan bekliliklardan iborat emasligi bilan farq qilardi, tez-tez avtonom bo'lgan qo'ng'irotlardan tashqari, ikkinchidan shaharlar kuchli mahalliy hokimiyatni namoyish etardi. Haqiqatan ham, mahalliy adabiyotlarda yozilishicha, Xiva xonligi bekliliklarga bo'linmasdan idora etilgan. Xonlikning yer egaligi masalasi to'g'risida esa, XX asr xorij tarixshunoslari bilan deyarli bir xil fikrga keladi: yer

² Qo'shjonov O., Polvonov N. Xorazmdagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlar va harakatlar (XIX asr ikkinchi yarmi XX asr birinchi choragi). Toshkent.: 2007. B -13.

³ Abdurasulov A. Xiva (tarixiy-etnografik ocherklar).-T.:1997.- B. 24-25.

⁴ Qo'shjonov O., Polvonov N. Xorazmdagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlar va harakatlar (XIX asr ikkinchi yarmi XX asr birinchi choragi). Toshkent.: 2007. B -13.

egaligi tadbirlari Buxoro va Qo'qondagiga o'xshash edi, —hadya yerlar xon tomonidan uning xizmatchilariga ulashilardi va ular juda ortiq bo'lgan barcha soliqlardan ozod qilinardi⁵.

Xiva xonligida idora tartib tamoillari, saroy qabul marosimlari, fuqoralarni qabul qilish tartiblari asrlar davomida sayqallanib, takomillashib borgan. XIX asrdan boshlab, taxtga munosabat masalasida oilaviy an'analar ustunligi to'la namoyon bo'ladi va bu holat odatiy holga aylanadi. Taxt merosxo'ri sifatida Xonning o'g'illari asosiy davogar bo'lib qola boshladi. Bunday odatning qaror topishida natijasida Xiva xonligida taxtga merosxo'rlik masalasida oilaviy manfaatlarning sulola manfaatlaridan to'la ustunlik qilganligini ko'ramiz. Qo'ng'irotlar sulolasi hukmronligi davrida joriy qilingan taxtga merosxo'rlik tartibiga birmuncha qat'iy amal qilingan. Lekin, shunga qaramasdan, ba'zi tadqiqotchilarning fikricha, Xiva xonligida taxtga merosxo'rlik masalasidagi davomiylik muayyan va aniq bir shaklga ega bo'la olmagan⁶.

Xon saylash marosimida Kengashning ahamiyati rasmiy jihatdan yanada oshgan. Odatda, oldingi xon vafotidan so'ng —valiahd Xon etib saylanar edi. Xon nomzodini ko'rsatishda inoq, mehtar, qushbegi va yasovulboshi katta rol o'ynaganlar. Lekin yuqori tabaqa a'yonlari va xon urug'lari tor doirada o'tkaziladigan saylov avvaldan kelishib qo'yilgan bo'lib, xon tayinlash rasmiy bir marosimdek bo'lgan. Odatga binoan yangi saylangan xon bir qator amaldorlarga sarpo ulashgan. Bu ularga bildirilgan ishonch ramzi hisoblangan. Manbalarning dalolat berishicha —Xon qabuliga kiruvchilarni dastlab mehtar qabul qilib, ularning arzini eshitgan. Shundan so'ng arzchining da'vosi jiddiyligidan kelib chiqib, uni Xon qabuliga kirishi yoki kirmasligi masalasi hal qilingan⁷.

Xiva xonligida davlat boshqaruv tizimi, mavjud amal va unvonlar va ularning egalari haqida mustaqillik davri tadqiqotchilaridan M. Matniyozov, A. Sotliqov, Q. Munirov, Davlatyor Raxim, Shihnazar Matrasul, Sh. Vohidov, N. Polvonov, S. Soburovalarning tadqiqotlarida o'z aksini topgan. Tadqiqotchi S. Soburova o'zining nomzodlik dissertatsiyasida xonliklagi amal va unvonlarning to'liq nomlarini, ularning ma'nosi, amaldorlarning shaxsi va ularga to'lanadigan maosh xususida fikr yuritgan⁸.

Umuman olganda, N. Polvonovning —Xiva xonligida mansabga qo'yish tartibi maqolasidagi fikriga qo'shilgan holda shuni aytish mumkinki, Xiva xonlari tomonidan davlat lavozimlariga bilimli, ishining haqiqiy ustasi bo'lgan shaxslar

⁵ Holdsworth M. Turkestan in the nineteenth century. – Oxford, 1959.-p.9

⁶ Sagdullaev A., Mavlonov O'. O'zbekistonda davlat boshqaruvi tarixi. – Toshkent: Akademiya, 2006. – B. 126–127; Eshov B. O'zbekistonda davlat va mahalliy boshqaruv tarixi. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2012. – B. 395–396

⁷ Holdsworth M. Turkestan in the nineteenth century. – Oxford, 1959.-p.9

⁸ Dilmurod Bobojonov, Moqsudbek Abdurasulov. Firdavsmonand shaxar. Xiva-2008 yil. B 27.

tayinlangan bo'lib, bu kishilar xonlarga mamlakatda tinchlikni, osoyishtalikni saqlashda xizmat qilishgan⁹.

Xivada 1857—1864-yillarda asirlikda saqlangan Eron generali Ismoil Mirpanjiy xotiralariga ko'ra, —Har kimning xonga arzi bo'lsa, muayyan paytda, hech qanday qarshiliksiz uning huzuriga kira olardi. Xonga taalluqli har nima bo'lsa, uning o'zi chuqur tekshirib ko'rib, hukm qiladi. Agar shariat bilan bog'liq ish bo'lsa, qoziga murojaat etadi. Mahallalardagi mayda-chuyda ishlarni esa zikr etilgan kichkina mullolar hal qiladi. Xon devonidan chiqadigan hukm va farmonlar qisqa, lo'nda va aniq bo'ladi. Xonga murojaat qilish uchun esa eshikog'aga uchrash kerak lozim edi. Eshikog'asini arzga kelgan har bir kishi oyboltasidan tanirdi. Ana shu qurol uning mansab alomati edi. Eshikog'asi fuqarolarning nima xususida kelganini surishtirib, agar arzo'ylar ko'p bo'lsa, navbat belgilar va osoyishtalikni saqlashni qa'tiy buyurardi. 1873-yilda Xivaga rus qo'shinlari bilan kelgan Solomanin degan astronom —qo'lida tayoq ushlab, Xiva xoni saroyida tartib o'rnatib yurgan bir cholni ko'rdim deya yozgandi¹⁰. O'sha chol eshikog'asi bo'lgan.

Yasovulboshining vazifasi xonning farmoniga muvofiq askarini vaqtida urushga boshlab borish bo'lgan. Tinchlik vaqtlarida yasovulboshilar navbat bilan xon turli iltimoslarni qabul qilgan marosimlarda hozir bo'lganlar. Ma'lum bo'lishicha, xon huzuridagi rasmiy qabul marosimlarida yasovulboshilarning doimiy o'rinlari bo'lmas edi, lekin ular xon huzurida bo'ladigan tor kengashda mehtar, qushbegi va devonbegi bilan bir qatorda qatnashar edilar. M.Yo'ldoshev —Yasovulboshiga yasovullar, mirshablar, shotirlar, eshik oqolari itoat qilardi, deb yozadi, lekin negadir mirshablarning bevosita rahbarlari dorug'alar to'g'risida ma'lumot bermaydi. Shahar va qal'alarning harbiy holati boshqaruvi dorug'alar qo'lida bo'lgan.

So'nggi jumladan ma'lum bo'ladiki, dorug'alarning raisi bo'lgan va yasovulboshilar u orqali boshqa dorug'alarga va mirshablarga murojaat qilgan bo'lsa kerak. Xonlikda ichki tartibni saqlab turish mirshablar zimmasida edi. Ular shahar bosh darvozalarida turib kelib-ketuvchilarni kuzatib turganlar. Bundan tashqari, safarbarlik xolatlarida askarlar bilan harbiy yurishlarda qatnashadigan mirshablar ham bo'lgan. Naqib - sayyidlar va xo'jalar uchun yuqori faxriy unvon edi. Naqib xonning eng yaqin maslahatchilaridan biri bo'lib, safarlarda unga hamroh bo'lardi. Naqib madrasani tugatgan kishi bo'lib, payg'ambar naslidan bo'lishi kerak edi. Rasmiy qabul marosimlarida naqib xonning so'l tomonida birinchi o'rinda o'tirgan¹¹.

⁹ Polvonov N.T. Xiva xonligida davlat mansablariga tayinlash tartibi // Jamiyat va boshqaruv - T., 2009. - № 4. - B. 48-49.

¹⁰ "Военный сборни", 1874 йил, 3-сон

¹¹ Yo'ldoshev M. Xiva xonligida feodal yer egaligi va davlat tuzilishi. —T., 1959. —B.286

Xiva xonligi davrida, mahalliy amaldorlar fuqarolarni odatda mahalliy jamoat tashkil etish orqali qabul qilishgan. Bu jamoatlar, odatda qishloqlarda yashovchi oilalar tomonidan tashkil etilgan edi. Bu jamoatlarda mahalliy amaldorlar, madaniyat va sanʼat taraqqiyoti, taʼlim muammolari, xonadonlar va yoʻllar tuzish muammolari, suv taʼminoti va boshqa koʻplab muammolarni hal qilish uchun ishlardan javob berishgan edi.

Davlat lavozimlari haqida fikr yuritganda shuni taʼkidlash lozimki, —Sayid Islomxoʻja risolasida davlat amaldorlarining avlodlari ham shu kasb-kor egalari boʻlganligi taʼkidlanadi. Jumladan, Xiva xoni Asfandiyorxonning bosh vaziri Sayid Islomxoʻjaning otasi Ibrohim xoʻja, keyin amakisi Sayid Abdullaxoʻjalar Muhammad Radimxon II davrida vaziri aʼzam lavozimida boʻlganlar¹².

Feruz vafotidan soʻng taxtga chiqqan Isfandiyorxon (1910-1918) oʻzi uchun yangi uslubdagi Nurullaboy saroyini qurdirib, bu bogʻdagi qurilishlarga nuqta qoʻyadi. Yangi qurilgan qabulxona chet ellik (rossiyalik) mehmonlarni qabul qilish maqsadida qurilgan. Qabulxona 1906 – 1912-yillarda qurilgan, oʻyma naqshi juda nafis qilib ishlangan va bronza rang bilan boʻyalgan. Xon saroyini Xivadagi xonlar qarorgohining yangi binolari Toshhovli saroyi va Nurullaboyda koʻrinishxonalar qurilishi qadimgi xonlar qasrini Koʻhna ark nomi bilan atalishiga sabab boʻlgan. Xonning qarorgohi – Arkda davlat hayotiga tegishli siyosiy, iqtisodiy, diniy va boshqa barcha masalalar hal etilgan. Arkda xon va uning oilasidan tashqari xonlikning butun bosh mahkamasi joylashgan. Ark oldidagi maydonda xonlikning har xil bayram tantanalari oʻtkazilgan. Xon chiqishi marosimi oʻtkazilgan, hukmdorning farmoni oliylari xalqqa oʻqib eshittirilgan.

Xulosa oʻrnida aytish mumkinki, Xiva xonligida mahalliy amaldorlar, ularning vazifalari, saroy qabul tartiblarini, saroy marosimlari tarixini oʻrganish orqali oʻzbek davlatchiligida soʻnggi oʻrta asrlarga xos boʻlgan bir qator anʼanalarni, oʻziga xosliklarni koʻrish mumkin. Xiva xonligidagi Katta va Kichik Kengashlar, ularda faoliyat koʻrsatgan ayrim mansablar va ularning faoliyati hozirgi kun davlatimiz boshqaruvidagi amaldorlarining vazifalariga oʻxshashliklari ham mavjud. Ularni oʻrganish boʻyicha kelajakda olib boriladigan tadqiqotlar bu masalada yangi maʼlumotlarni ilmiy doiraga kiritilishiga olib keladi. Bu esa oʻz navbatida oʻzbek davlatchiligi va davlat boshqaruviga, saroy qabul tartiblari va saroy marosimlariga xos yangi jihatlarni aniqlashtirilishda muhim oʻrin tutadi.

¹² Sadullaev A., Sotliqov A., Abdullaev O. Sayid Islomxoʻja (siyosiy, madaniy-maʼrifiy faoliyati). - Toshkent, 2005.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Sadullaev A., Sotliqov A., Abdullaev O. Sayid Islomxo'ja (siyosiy. madaniy-ma'rnfiy faoliyati). - Toshkent. 2005.
2. "Военный сборни", 1874 йил, 3-сон
3. Yo'ldoshev M. Xiva xonligida feodal yer egaligi va davlat tuzilishi. Toshkent. 1959.
4. Holdsworth M. Turkestan in the nineteenth century. – Oxford, 1959.
5. Dilmurod Bobojonov, Moqsudbek Abdurasulov. Firdavsmonand shaxar. Xiva.2008 yil.
6. Polvonov N.T. Xiva xonligida davlat mansablariga tayinlash tartibi // Jamiyat va boshqaruv № 4. Toshkent. 2009.
7. Sagdullaev A., Mavlonov O'. O'zbekistonda davlat boshqaruvi tarixi. Toshkent. 2006.
8. Eshov B. O'zbekistonda davlat va mahalliy boshqaruv tarixi. Toshkent. 2012.
9. Qo'shjonov O., Polvonov N. Xorazmdagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlar va harakatlar (XIX asr ikkinchi yarmi XX asr birinchi choragi). Toshkent. 2007.
10. Abdurasulov A. Xiva (tarixiy-etnografik ocherklar).Toshkent.1997.
11. Sagdullaev A., Aminov B., Norqulov N., Mavlonov O'. O'zbekiston tarixi: davlat va jamiyat taraqqiyoti. Toshkent. 2000.